

UNIwersytet IM. ADAMA MIGKIEWICZA W POZNANIU
SERIA ARCHEOLOGIA NR 36

KULTURA AMFOR KULISTYCH NA KUJAWACH

Praca zbiorowa pod redakcją!
ALEKSANDRY COFTY-BRONIEWSKIEJ

POZNAŃ 1990

**JANUSZ CZEBRESZUK
PRZEMYSŁAW MAKAROWICZ**

*BADANIA OSADNICTWA KULTURY AMFOR KULISTYCH W REJONIE ZLEWNI ŚRODKOWEJ BACHORZY**

Przedmiotem niniejszego opracowania jest koncentracja osadnictwa ludności KAK na obszarze zlewni środkowej Bachorzy (ryc.1).

Zlewnia Bachorzy, której osią jest równoleżnikowo usytuowana dolina o charakterze rynny glacialnej (E. Wiśniewski 1974) stanowi naturalny pomost między dorzeczem dwóch głównych rzek Niżu Polskiego: Wisty i Odry (Odra - Noteć - J.Gopło - Bachorza - Zgłowiączka - Wisła), będąc w całych pradziejach głównym szlakiem kontaktów międzygrupowych na Kujawach.

Przez obszar zlewni środkowej Bachorzy rozumiemy teren stykający się od Zachodu ze strefą podmokłą, u ujścia tej rzeki do jeziora Gopła (po miejscowość Radojewice), a na wschodzie zakończony w miejscu zwężenia doliny i wyrównania jej stoków (okolice miejscowości Ujma Mała i Ujma Duża). Północna i południowa granica omawianego obszaru biegnie w zasadzie wzdłuż linii wododziałów Bachorzy.

I. ŚRODOWSKO STREFY KRAJOBRAZOWE

Analizowany odcinek zlewni Bachorzy można podzielić na trzy strefy krajobrazowe: dwie - usytuowane skrajnie, o zasadniczo odmiennych środowiskach oraz trzecią - o położeniu centralnym, łączącą w sobie cechy obu poprzednich (ryc.2,3).

W pierwszej - wschodniej (na wschód od Sędzina i Bilna), dolina przybiera bardzo regularny kształt, o rozbudowanych, wyniosłych stokach i szerokim, płaskim, pierwotnie całkowicie zabagnionym dnie. Stoki i krawędzie doliny pokrywają przeważnie gleby czarne (z rzadkimi płatami gleb lekkich). Dno zajmują gleby torfowe (Z. Prusinkiewicz 1973:53).

* Praca częściowo finansowana z problemu RP.III.35.

¹ Obszar miejscowości: Sędzina, Zarębowo, Kuczkowo, Bachorza, Wola Bachorna, Siniarzewo, Ujma Duża, Bilno, Ujma Mała, Ruszki.

W drugiej - zachodniej (na zachód od linii Kobielice-Bronisław²), dolina zatracą swoją wyrazistość, tylko na krótkich odcinkach zachowując wyniosłe stoki. Dominują tu, gleby piaszczyste (eoliczne piaski pokrywowe lub wydmy - 8. Nowaczyk 1986:ryc.1), wśród których występuje skomplikowany układ małych bezodpływowych zbiorników wodnych (tzw. oczek).

„Zwornikiem” owych dwu stref jest strefa centralna, umiejscowiona na południe od biegu Bachorzy na terenie miejscowości: Smarglin, Dobre, Dęby, Krzywosądz, Morawy, Borowo, Narkowo, Czołpin, Altana i Bodzanowo. Tworzy ją szereg wzniesień wydmy, przeciętych w kierunku północny zachód - południowy wschód, bezimiennym ciekim - dopływem Bachorzy, z którym wiążą się niewielkie zbiorniki wodne i torfowiska. Ten urozmaicony morfologicznie krajobraz otaczają od zachodu, południa i wschodu czarno-ziemne płaskowyże, natomiast od północy ogranicza go Bachorza.

II. HISTORIA I STAN BADAŃ

Dzieje badań nad KAK w zlewni środkowej Bachorzy są wyjątkowo długie i bogate. Zainteresowania poszczególnych pokoleń archeologów koncentrowały się, co warto podkreślić, przede wszystkim w strefie określonej tu mianem „centralnej”. Można w nich wyróżnić dwa zasadnicze etapy:

1. Okres krótkotrwałych, najczęściej powierzchniowych lub ratowniczych akcji badawczych rozpoczętych jeszcze przed I wdną światową i trwających do przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Przyniosły one odkrycie 36 punktów osadniczych, z których 18 obecnie nie ma lokalizacji. Ogólne podsumowanie efektów materiałowych etapu I zawiera praca T. Wiślańskiego (1966) Całość pozyskanych wówczas informacji przedstawiamy tabelarycznie (tabela 1).

2. Wieloletnie, programowe badania tego regionu zainicjowała z początkiem lat siedemdziesiątych Ekspedycja Kujawska Katedry Archeologii, a kontynuował późniejszy Zespół Badań Kujaw IP (por. A. Cofta-Bróniewska 1988). Dokonano wówczas prospekcji powierzchniowej jego zachodniej części, tj. terenów leżących na południe od rzeki po Wolę Wąpowską i na północ od niej po Sędzin. Odkryto wtedy 97 nowych punktów KAK. Uzupelnienie badań powierzchniowych nad środkową Bachorzą nastąpiło na początku lat osiemdziesiątych (w ramach AZP). Zarejestrowano wówczas 50 nowych punktów osadniczych KAK (tabela 2). Na sześciu z nich przeprowadzono badania wykopaliskowe, które w przypadku Dębów, gm. Dobre, stan. 29 oraz Smarglina, gm. Dobre, stan. 51 i 53 wniosły istotne dla problematyki KAK dane źródłowe.

Komentowany tu program badań zlewni środkowej Bachorzy pozostaje ciągle na etapie ogólnego rozpoznania powierzchniowego, połączonego z relatywnie ograniczonymi akcjami wykopaliskowym na kilku stanowiskach uznanych za „węzłowe”. Ogół tych działań był bardzo silnie powiązany z wymogami interwencji ratowniczych.

W Sumie podczas obu etapów badań nad środkową Bachorzą odkryto dotychczas 183 punkty osadnicze KAK.

Obszar miejscowości: Kobielice, Pieranie, Papros, Wola Wąpowska, Bronisław.

T a b e l a 1

Zestawienie badań archiwalnych nad KAK w zlewni środkowej Bachorzy:
A - w strefie zachodniej, B - w strefie "centralnej", C - w strefie wschodniej

Lp.	Miejscowość	Numer stan.	Kategorie Typ Źródła wg badań D. Prinke i M. Szmyt badań	Przewodzący badanie	Literatura	Dane chronologiczno-ge- netyczne punktów osad- niczych (wg: T. Wiślań- ski 1966 z uzupełnie- niami)	Uwagi	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
A								
1.	Pieranie	b.n.	III	?/1920	(?)	T. Wiślański 1966, s. 145, t.s.i.		
2.	Przybysław	1		BP/193?	S. Madejski	T. Wiślański 1966, s. 145 n		
3.	Przybysław	2	II	BP/1940	B. Zielonka	T. Wiślański 1966, s. 146 n	KAK f. IIIa*	Owentrzyko megalityczne f. "rod- sza KAK wg T. Wiślańskiego 1966. F. miodcza KAK z "wpywami" "KOG- -D" wg T. Wiślańskiego 1966. * Chronologia wg M. Szmyt na pod- stawie publikacji.
				BP/194?	K. Jazdzewski	T. Wiślański 1966, s. 146 n		
				BW/195?	W. Tetziłaff T. Wiślański	T. Wiślański 1966, s. 146 n, t.s.i.	KPL (f. Lubońska), KQWR	
4.	Przybysław	b.n.	III	zn. luź- ne/1920	B. Zielonka?			Archiwum MO Toruń.
B								
1.	Adolfin	1*	III	BW/1953 55, 57	B. Zielonka	T. Wiślański 1966, s. 133, t.s.i.	f. starsza KAK, KQWR, KPCW, KPL	* Obecnie Kolonia-Bodzanowo 12.
2.	Altana	4*	III	BP/1944	B. Zielonka	T. Wiślański 1966, s. 176	KPL	* Numeracja wg B. Zielonki nie przyjęła się.
3.	Bodzanowo	1	II	BP/195?	B. Zielonka	T. Wiślański 1966, s. 176, t.s.i.	faza III?, KPL, KQSZ	* Chronologia KAK wg M. Szmyt na podstawie publikacji.
4.	Bodzanowo	b.n.	III	?/1913	(?)	T. Wiślański 1966, s. 176		

ad. tabeli 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
5. Borowo	1	III	BP/1942	B. Zielonka	T. Wisłański 1966, s. 176	"grupa mieszana" KAK, KPL, KCSZ		
6. Borowo	b.n.	II	BW/1942	(?)	T. Wisłański 1966, s. 176	pozątek fazy III KAK*, KPL (f. widrecka?), KCSZ	* Chronologia - par. poz. 3.	
7. Czotpin	1	III	BP/1943	B. Zielonka	T. Wisłański 1966, s. 179	KAK z wpływami KDG-D", KPL		
8. Czotpin	2	II	BP/1933	J. Kostrzewski	M. Piasezykowa 1955, s. 162	KPCW, KPL, "KCS-D"		
9. Dęby	1*	III	BP/1972	B. Zielonka	T. Wisłański 1966, s. 179	KPL (f. Lubońska, KPCW (?)*	* Numeracja nie przyjęta się; obecnie Dęby 29.	
10. Dęby	2	III	BP/1972	B. Mawrzykowska A. Prinke	A. Kosko 1979, Kat. I, poz. 232/1 A. Kosko 1979 Kat. I, poz. 232/2		Usytuowane na tej samej wydzie, na której znajduje się stan, Dęby 29.	
11. Dęby	b.n.	II	BP/1942	B. Zielonka	T. Wisłański 1966, s. 179	sch. f. IIa i IIIa "grupa mieszana" KAK z KDG, KCMR, KPL, KCSZ, KJ, k. trzciólecka (?)	* Chronologia - par. poz. 3.	
12. Dęby	b.n.	III	BP/1949	S. Kurnatowski C. Łuka			Archiwum MAP. Określone poniżej jako Dęby 29.	
13. Dęby-Morewy	b.n.	III	?		A. Kosko 1979, Kat. I, poz. 232	KAK f. IIIc		
14. Dobre	6	I	BW/1937	K. Jazdzewski	T. Wisłański 1966, s. 179-181, t. s. 1.	KPCW, KPL, SCHN, KJ, "typ Dobra"		
15. Krzywogózd	3	II	BW/1946	K. Jazdzewski	T. Wisłański 1966, s. 181	KAK f. II-IIIa, KPL, KJ	* Chronologia - par. poz. 3.	
16. Krzywogózd	b.n.	III	BP/1933	J. Kostrzewski	A. Kosko 1979, Kat. I, poz. 242			
		II	BP/1943	B. Zielonka	T. Wisłański 1966, s. 181	KAK f. II-IIIa*	Najprawdopodobniej to ta sama wydyma, na której znajduje się Dęby 29.	
17. Krzywogózd- Morewy	b.n.	III	BP/1942 /1943 /1944	B. Zielonka	T. Wisłański 1966,	"grupa mieszana" KAK JW.	* Chronologia - par. poz. 3.	

18. Morawy	b.n.	III	BP/1943	B. Zielonka									
19. Markowo	b.n.	III	BP/1942	(?)	T. Wisłański 1966, s. 183								
20. Smęgin	1	III	BP/1933	J. Kostrzewski	T. Wisłański 1966, s. 186								K. Tardanuska, KCMR
C													
1. Michałowo	b.n.	III	BP/1943	B. Zielonka	T. Wisłański 1966, s. 133								Archiwum MO Toruń.
2. Sędzín	1	III	BW/1967	B. Zielonka									
3. Sędzín	7	III	BP/1947	K. Jędrzejewski	T. Wisłański 1966, s. 133								
4. Sędzín	b.n.	III	BP/1957	J. Kmieciński	T. Wisłański 1966, s. 133, t. s. 1.								Archiwum MO Toruń Poje p. Mielczarka i Kołodziej- skiego.
5. Sędzín	b.n.	III	BP/1946	B. Zielonka									Archiwum MO Toruń.
6. Sędzín	b.n.	III	BP/1958	B. Zielonka									* Pot. poz. 8; numeracja nie przyjęta się, nie nadano też nowego numeru w związku z brakiem lokalizacji.
7. Siniarzewo	1*	II	BP/1933	J. Kostrzewski	T. Wisłański 1966, s. 133, t. s. 1.								Numer nadano później.
8. Siniarzewo	1	III	BW/1933	J. Kostrzewski	T. Wisłański 1966, s. 133, t. s. 1.								* Orientacyjno megalityczne wg T. Wisłańskiego 1966, badania prowadził B. Zielonka.
9. Ujma Duża	b.n.		BW/1932	(?)	T. Wisłański 1966, s. 137, t. s. 1.								Siekiernka z krzem. pastastego.
10. Mola Bachorne	b.n.	III	Znal. „Luzne”	(?)	T. Wisłański 1966, s. 133 n								
11. Zakrzewo Kołoniątka	b.n.	III	BP/7	(?)	T. Wisłański 1966, s. 134								
12. Zarębowo	1	II	BW/1959	W. Tetzlaff T. Wisłański	T. Wisłański 1969, s. 267, t. s. 1.								* Chronologia KAK wg M. Szmyt na podstawie publikacji; T. Wi- ślański sugeruje dwufazowość, wyższa chronologia wiąże się z fazą, z której pochodzi data 14C.

		cd. tabeli 2																		
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
31.	Smarglin	65	BP/1982	1	III	-	-	-	-	-	-/3	-	-	-	-/8	-	-	-/19	4 krzem. świe- ciechowskie	-
32.	Smarglin	67	BP/1982	1	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-/1	-	-	-/21	-	-
33.	Szczablottowo	3	BP/1982	1	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1.	Kobielice	2	BP/1975	4	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2 krzem. narzut. 1 krzem. czekol.	-
2.	Kuczowo	9	BP/1975	1	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	?	-	-
3.	Lepsze	12	BP/1983	2	III	-	-	-	-	-	-/11	-	-	-	-	-	-	-/16	1 krzem.	-
4.	Lepsze	15	BP/1983	1	III	-	-	-	-	-	IV-V/1	-	-	-	-	-	-	-/2	2 krzem.	-
5.	Lepsze	22	BP/1983	4	III	-	-	-	-	-	-/2	-	-	-	-/1	-	-	-/10	6 krzem. 1 siekierka kam.	-
6.	Michałowno	5	BP/1975	1	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Por. tabelę 1C, poz. 2
7.	Sędzin	1	BP/1975	6	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Por. tabelę 1C, poz. 3
8.	Sędzin	7	BP/1975	2	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	Sędzin	9	BP/1975	1	III	-	-	-	-	-	x	-	-	x	-	-	-	x	-	-
10.	Sędzin	13	BP/1975	3	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-/3	-	-
11.	Sędzin	16	BP/1975	1	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	Sędzin	29	BP/1975	2	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13.	Sędzin	30	BP/1975	17	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14.	Sędzin	33	BP/1975	1	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-/10	-	-
15.	Sędzin	43	BP/1975	1	III	-	-	-	-	-	-/8	-	-	-	-	-	-	x	-	-
16.	Siniarzewo	6	BP/1983	7	III	-	-	-	-	-	x	-	-	x	-	-	-	-/2	3 krzem.	-
17.	Siniarzewo	25	BP/1983	1	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-/4	1 krzem.	-
18.	Siniarzewo	28	BP/1983	1	III	-	-	-	-	-	-/1	-	-	-	-	-	-	-/4	1 podły twór siekierki	-
19.	Ujma Duża	9	BP/1983	1	III	-	-	-	-	-	-/1	-	-	-	-	-	-	-/15	4 krzem. (świecie- chowski)	-
20.	Ujma Mała	4	BP/1983	2	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21.	Wola Bachorna	6	BP/1983	2	III	-	-	-	-	-	III/22	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22.	Wola Bachorna	8	BP/1983	3	III	-	-	-	-	-	-/3	-	-	-	-	-	-	-/2	-	-
23.	Zarębno	1	BP/1975	x	II	-	-	-	-	-	x	-	-	-	-	-	-	x	-	Por. tabelę 1C, poz. 12
24.	Zarębno	12	BP/1975	2	III	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

x - obecność danych materiałów, bez dokładnego określenia ich liczby.

III. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA INFORMACJI ŹRÓDŁOWCH

A. Kategorie informatywności

Analizowany obszar na aktualnym etapie rozpoznania archeologicznego udokumentowano wyłącznie materiałami z osiedli przy śladowym udziale obiektów sepulkralnych. Zarejestrowano jedynie dwa cmentarzyska³: Przybysław, gm. Dąbrowa Biskupia, stan. 1 (T.Wiślański 1966:145 n.) oraz Ujma Duża, gm. Bądkowo, b.n. (T.Wiślański 1966:133).

Ocenę wartości poznawczej źródeł osadowych oraz „nieokreślonych” według kategorii zaproponowanych przez D. Prinke i M. Szyt („Badania...” - w tymże tomie) zaprezentowano w tabeli 3. Z przytoczonych w niej danych liczbowych wynika, że punkty osadnicze dostarczające względnie całościowych informacji (tzn. kompleksów źródeł ruchomych i nieruchomych) rejestrowane są, i. to w niewielkiej ilości (3), tylko w strefie centralnej: Dęby, stan. 29, Dobre, gm. loco, stan. 6 (T.Wiślański 1966:179 n.) i Smarglin, stan. 51.

T a b e l a 3

Zestawienie punktów osadniczych KAK nad środkową Bachorzą z uwzględnieniem kategorii wartości poznawczych

Kategorie wartości poznawczej	Strefa zachodnia	Strefa centralna	Strefa wschodnia
I		Dęby 29 Dobre 6 Smarglin 51	
II	Konary 6 Przybysław 2 Sobiesiernie 8	Bodzanowo 1 Borowo b.n. Czołpin 2 Dęby b.n. Krzywosądz 3 Krzywosądz b.n. Smarglin 39 Smarglin 49 Smarglin 53	Siniarzewo 1 Zarębowo 1
III	90	38	31
Razem	93	50	33

Druga kategoria zespołów o względnie całościowym zestawie źródeł ruchomych (uzyskanych w efekcie wykopalisk zespołów źródeł ruchomych z pojedynczymi obiektami wziemnymi lub bez nich) jest podobnie nieliczna. Ze strefy centralnej należy do niej 9 zespołów, z zachodniej 3, a ze wschodniej tyl-

³Tak niska liczba cmentarzysk może łączyć się także z łatwością niszczenia grobowców megalitycznych przez późniejszą ludność w czasach historycznych i współczesnych.

ko 2 (por. tabelę 3). Składają się na nią w większości najprawdopodobniej krótkotrwałe obozowiska lub - w przypadku zespołów archiwalnych - potencjalnie większe i trwalsze osady.

Przeważająca większość punktów osadniczych ze wszystkich stref krajobrazowo-ekologicznych należy do najmniej informatywnej grupy trzeciej, tj. pochodzących wyłącznie z badań powierzchniowych zbiorów źródeł ruchomych lub znalezisk „luźnych”.

B. Zagospodarowanie osad

Będąca w naszym zasięgu baza źródłowa jest mało informatywna dla problematyki struktury zagospodarowania osad. Stan ów bierze się zarówno z niewielkiej ilości systematycznych badań wykopaliskowych, jak i ze stopnia zniszczenia tych stanowisk, które szerzej eksplorowano nad Bachorza. Z tych też względów ograniczymy się tutaj do krótkiej prezentacji trzech stanowisk, zaliczonych wyżej do pierwszej - najbardziej pełnej informatywnie kategorii, tzn.: Dęby, stan. 29, Dobrego, stan. 6 i Smarglina, stan. 51.

Dęby, stan. 29. jest to silnie obecnie zniszczona (zarówno przez czynną piasnicę, jak i erozję eoliczną) osada o zachowanej powierzchni ok. 1000 m², usytuowana na kulminacji rozległej wydmy, u podnóża której rozciąga się obszar zabagniony. Stopień zniszczenia obiektu jest na tyle znaczny, iż zachowały się jedynie nieliczne (głębsze) obiekty ziemne, co praktycznie uniemożliwia szerszą rekonstrukcję rozplanowania osady. Można jedynie sugerować istnienie na niej lekko wgłębionych w podłoże obiektów mieszkalnych (ob. 32 - por. uwagi niżej).

Dobre, stan. 6. Obiekt w Dobrem jest niewielką powierzchniowo (ok. 500 m²), ale - sądząc z ilości jam (kilkanaście) oraz obecności grobów zwierzęcych - długotrwałą osadą o trudnej do rekonstrukcji zabudowie, najprawdopodobniej jednodomowej (T. Wiślański 1966:181, ryc. 28).

Smarglin, stan. 51. Stanowisko zajmuje kulminację i wszystkie stoki rozległego, piaszczystego wzniesienia (wydmy?) umiejscowionego na dnie doliny Bachorzy. Składa się nań system kilku (3-4) skupisk-obozowisk (ewentualnie zagród). Największe ze skupisk, usytuowane na stoku południowym, posiada powierzchnię ok. 1500 m². Interpretować je można jako ślad układu kilkudomowego. Pozostałe, o powierzchni od 300-400 m² do 500-600 m², są raczej pozostałościami pojedynczych budowli. Należy podkreślić bardzo silny stopień zniszczenia stanowiska, co doprowadziło do praktycznej eliminacji obiektów nieruchomych.

Dokumentacja, większości stanowisk z badań archiwalnych jest na tyle niepełna, iż powoduje to bardzo znaczne obniżenie ich wartości poznawczej, np. Dęby, b.n., Krzywosądz, b.n., czy Krzywosądz, stan.3.

C. Planigrafia osadnictwa

Większość punktów osadniczych KAK (52,5%) skupia się w strefie zachodniej, charakteryzującej się specyficznym, bielcowo-wydumowym krajobrazem, omówionym wyżej. W usytuowaniu poszczególnych punktów istotne są tu „mikroelementy krajobrazowe” - tzn. niewielkie wzniesienia piaszczyste (na których usytuowano osiedla) oraz małe, najczęściej bezodpływowe zbiorniki wodne.

Na strefę centralną przypada 28,8% punktów. Sytuowano je, wykorzystując różnicowane środowisko naturalne, bardzo różnorodnie. Są tu punkty o cechach lokalizacji zbieżnych zarówno ze strefą wschodnią (szczególnie na obrzeżach), jak i zachodnią (we wnętrzu).

W części wschodniej natomiast, gdzie zlokalizowanych jest jedynie 18,6% punktów KAK, osadnictwo „amforowe” wykorzystuje walory dobrze wykształconej doliny, sytuując się na jej krawędziach, w górnej części stoku lub na wysoczyźnie w bezpośrednim zapleczu. Wzmiankowane partie dolin w przeważającym stopniu pokryte są czarnymi ziemiemi, na których też lokowane były najczęściej punkty osadnicze KAK.

D. Chronologia

Zaobserwowane zróżnicowania środowiskowe ujawniają swoją wartość poznawczą w kontekście analizy chronologicznej.

Ze zlewni środkowej Bachorzy datowano bliżej 32 punkty osadnicze KAK, tzn. 18% (tabela 4). W przypadku 18 z nich kryterium datującym była technologia wyrobów ceramicznych, w pozostałych 14 przypadkach - cechy stylistyczne ceramiki (ryc. 4).

Najwyraźniej w skali rozpoznania chronologicznego osadnictwa KAK prezentuje się strefa centralna: poza fazą I znamy stąd punkty osadnicze z wszystkich faz rozwojowych KAK.

Ola fazy Ha dysponujemy bogatym zespołem z Dębów, stan. 29 (por. M.A. Andrałowicz i in. 1988). Odkryto tam co najmniej dwufazowe zasiedlenie KAK, przypadające na fazy: Ha i IIa (śladowo zaznaczona - pominięta w niniejszym przyczynku). Z tą pierwszą związany jest hipotetyczny obiekt mieszkalny (ob.32), datowany ^{14}C (Gd-2148): 2650±90 BC. W materiale ceramicznym wystąpiły m.in. dwuelementowe wątki złożone z odcisków sznura trójdzielnego (por. artykuły L. Czerniaka i M. Szmyt, „Z badań...” oraz A. Kości, „Kultura” - w tymże tomie) uwiarygodniające powyższe oznaczenie radiowęglowe.

Na fazę IIb datowany jest w strefie centralnej zespół ze Smarglina, stan. 51 (Informator Archeologiczny 1983:56). Wyróżnione na nim skupiska materiału okazały się być współczesne taksonomicznie⁵, natomiast zarejestrowana w Smarglinie 51 stylistyka może być uznana za najbardziej reprezentatywną dla horyzontu „klasycznego” nad Bachorza (L. Czerniak, M. Szmyt, „Z badań...” - w tymże tomie).

⁵ Nie musi to oznaczać, że realnie wszystkie obozowiska egzystowały w jednym czasie. Możemy mieć także w tym przypadku do czynienia z sytuacją rotacyjnego zasiedlenia o cyklu tak krótkim, że wynika z niego możliwość obserwacji taksonomicznej.

Tabela 4A

Zestawienie danych o chronologii KAK nad środkową Barchorzą z uwzględnieniem podstaw datowania poszczególnych punktów osadniczych (A) oraz ich zgeneralizowane ujęcie liczbowe (B)

Strefy	Zachodnia	Centralna	Wschodnia
Chronologia			
Ila		Dęby 29 ^a , 1 ^a C:2650+90b,c	Zargbowo 1, 1 ^a C:2675+99bc ^f
IIla ?			
IIf		Smarglin 51 ^a	
II		?8odzanowo 1 ^a ,c	
IIf-IIIa		Dobre 6 ^a ,c	
IIf-IIIa		Krzywosądz 3 ^a ,c Krzywosądz b.n.	
IIIa	Przybysław 2 ^a ,e	Dęby b.n. a,c ?Smarglin 39 ^a ?Smarglin 49 ^a Smarglin 53 ^a	
IIf + IIIc*	Bąkowo 9 ^b Papros 3 ^b Radiojewice 17 ^b	Markowo 13 ^b	Siniarzewo 1 ^b
IIIc*	Bąkowo 14 ^b Bąkowo 17 ^b Nowy Dmdr 3 ^b Papros 5 Radiojewice 13 ^b Radiojewice 14 ^b Radiojewice 15 ^b Radiojewice 24 Sobiesiernie 71 ^b Sobiesiernie 8 ^b Wola Kapowska 8 ^b		
III	Bąkowo 11 ^b Bronisław 38 ^b	Borowo b.n. a,d ?Czołpin 2 ^a ,c	

T a b e l a 4B

Chronologia	Strefy		
	Zachodnia	Centralna	Wschodnia
IIa		1	1
IIa?			1
IIb		1	1
II		1	1
IIb-IIIa		1	1
II-IIIa		2	2
IIIa	1	4	5
IIIb	3	1	5
„IIIc”	11		11
III	2	2	4
	17	13	2

Horyzont „późnoamforowy” znany jest w tej strefie ze stanowisk archiwalnych, tzn. Borowa, gm. Dobre, b.n. (T.Wiślanski 1966:176) i Czołpina, gm. Dobre, stan. 2 (T.Wiślanski 1966:179).

Strefa zachodnia posiada stosunkowo bogaty ilościowo (17) i jednolity chronologicznie - w zasadzie zamykający się w horyzoncie „późnoamforowym”⁶ - zestaw punktów osadniczych KAK. Fakt ten w kontekście stwierdzonej powyżej jej wyrazistości krajobrazowo-ekologicznej, wskazuje, iż nad środkową Bachorzę ekumena „czysto” piaskowa została zasiedlona przez ludność KAK dopiero w późnym horyzoncie rozwoju tej kultury.

Skromna liczba dwóch datowanych punktów osadniczych KAK w strefie wschodniej, odzwierciedlając niski stan zaawansowania badań tej strefy uniemożliwia szersze wnioskowanie. Uwagę zwrócić tu należy jedynie na Zarębowo, gm. Zakrzewo, stan. 1, gdzie T. Wiślanski dokonał istotnych dla KAK obserwacji stratygraficznych (J.A.Bakker i in. 1970:9). W jamie ludności KPL, pochodzącej najprawdopodobniej z późnego odcinka fazy IIIB (D.Prinke, A.Weber 1982: 36 n.) tej kultury, odkryto bruk wykonany częściowo z fragmentów naczyń ludności KAK. Można w tym przypadku mówić nie tylko o bliskości chronologicznej zasiedlenia obu kultur, ale także o starszeństwie osadnictwa KAK na tym stanowisku. Ponadto dla fazy KPL, a zatem - uwzględniając powyższe uwagi - pośrednio i dla KAK otrzymano datę ¹⁴C (GrN-5044): 2675±40 BC (T. Wiślanski 1969:16). Obserwacja powyższa wskazuje na bardzo wczesne, bo związane już z horyzontem wczesnym, osadnictwo KAK w tej strefie.

Przedstawione powyżej dane upoważniają już do wstępnego zarysu dynamiki zasiedlenia zlewni środkowej Bachorzy przez ludność KAK, która - jak wynika z przytoczonych obserwacji - nie okupowała tego terenu w sposób równomier-

⁶Wyjątek stanowi tu Przybysław, stan.2. Jednakże kontekst jego datowania (por. tabela 4) oraz peryferyjne położenie stanowiska w obrębie strefy znacznie „wyciszają” wyjątkowość tego zespołu.

ny. W horyzoncie wczesnym (faza I-IIa) penetrowana była jedynie jej część czarno-ziemna (strefa wschodnia) i czarno-ziemno-bielicowa (strefa centralna), w następnym, klasycznym (faza IIb-IIIa), pewniejszymi śladami osadnictwa dysponujemy tylko w odniesieniu do czarno-ziemno-bielicowej strefy centralnej, podczas gdy w horyzoncie późnym (faza IIIb i „IIIc”) największe skupisko punktów osadniczych KAK obserwujemy w czysto bielicowej części omawianego terenu (strefa zachodnia), przy obecności śladów penetracji w strefach pozostałych.

E. Tło osadnictwa z epok kamienia i brązu

Do pełniejszego wyjaśnienia uwarunkowań zarysowanej wyżej charakterystyki zasiedlenia zlewni środkowej Bachorzy przez ludność KAK posłużą analizy porównawcze z innokulturowymi przejawami osadnictwa z epoki kamienia i brązu poczynione w dwóch aspektach:

(a) osadnictwa „pozaamforowego” w poszczególnych strefach oraz

(b) sekwencji punktów osadniczych różnych kultur na konkretnym stanowisku archeologicznym, na którym zarejestrowano KAK. Konkretnie myślimy tu o relacjach osadnictwa amforowego do KPL i pozostałych struktur - „ościennych” czasowo względem KAK.

a. Strefa centralna jest jednym z nielicznych rejonów Kujaw, gdzie obserwujemy (ryc.5) pełne spektrum wczesnoagrarnych przemian kulturowych, poczynając od mezolitu z elementami gospodarki wytwórczej (Dęby, stan. 29 por. L. Domańska 1988) poprzez KOWR - np. Krzywosądz, stan. 3 (P. Komorowski 1959), KPOW - np. rejon Dobrego (L. Czerniak 1980: Katalog, cz.II, poz. 34, 35), KPL (szczególnie od fazy III), „KCGD”, której główne skupienie na obszarze Wysoczyzny Kujawskiej znajduje się właśnie w tym rejonie (J. Czebreszuk 1988), bogate i niezwykle różnorodne osadnictwo z INB - ujawniające oddziaływania KPD ewentualnie kultury protounietyckiej (K. Jażdżewski 1937: 83 n., A. Kośko 1979:134 n.), KGJ⁷, kultury Chłopice-Vesele (materiały ze Smarglina, stan. 22 i Dębów, stan. 29) oraz KI i z horyzontu trzcienieckiego (HT), aż po horyzont „inicjalny” KL (np. Narkowo, stan. 9).

Zachodnia strefa krajobrazowa nasycona jest w największym stopniu osadnictwem związanym z KPL (najczęściej datowanym ceramicznie od rozwiniętej fazy III), INB (przeważnie w formie „trzcienieckiej”) oraz KL. ślady osadnictwa mezolitycznego, cyklu wstęgowego oraz „KCGD” są tu nader skromne.

W strefie wschodniej stwierdzono przejawy osadnictwa KPOW, KPL i KL. Początkowy stan badań (dotąd praktycznie wyłącznie powierzchniowych) powoduje, iż dane te nie prezentują adekwatnego obrazu pradziejowego zasiedlenia omawianej strefy.

b. W strefie zachodniej KAK wyróżnia się dużą ilością punktów osadniczych (tabela 5), gdzie występuje samodzielnie (18,8%) oraz jeszcze większą ilością stanowisk, na których inicjuje osadnictwo (32,2%).

⁷ Np. Smarglin, stan. 53, z elementami KPDz, por. uwagi niżej. Materiał przygotowany do druku przez P. Makarowicza.

T a b e l a 5

KAK w sekwencji osadniczej na stanowiskach
w poszczególnych strefach kulturowo-ekologicznych nad środkową Bachorzą

	Strefa zachodnia	Strefa centralna	Strefa wschodnia
KAK jedyną fazą na stanowisku	17 (18,8%)	2 (5,8%)	10 (40%)
KAK fazą pierwszą	29 (32,2%)	6 (17,7%)	4 (16%)
KAK wewnątrz sekwencji osadniczej	29 (32,2%)	22 (64,7%)	10 (40%)
KAK fazą ostatnią	15 (16,7%)	4 (11,7%)	1 (4%)

W strefie centralnej obserwujemy sytuację odmienną. Większość punktów KAK kontynuuje (64,7%), a znaczna ich część „kończy” (11,7%) zasiedlenie poszczególnych stanowisk.

Strefa wschodnia, przy uwzględnieniu wspomnianego już zastrzeżenia co do stanu poznania, wydaje się być zbliżona w analizowanym zakresie do zachodniej.

Powyżej zaprezentowane dane wskazują na raczej odmienną pozycję osadnictwa KAK w strefie zachodniej i centralnej, tzn. tam, gdzie stan badań pozwala na pełniejszą obserwację.

W strefie centralnej osadnictwo KAK wydaje się być silnie związane z tamtejszą bogatą tradycją osadniczą - reprezentowaną najwyraźniej przez KPL - w większości respektując jej zasady doboru miejsc pod osiedla (64,7% punktów osadniczych KAK).

W strefie zachodniej z kolei wyraźny procent stanowisk KAK (51%) sytuowany jest na „surowym korzeniu”, w tym 18,8% to punkty z jedną - wyłącznie „amforową” fazą. Można więc mówić, iż w strefie tej osadnictwo KAK rozpoczyna nową tradycję osadniczą.

IV. PRÓBA CHARAKTERYSTYKI ROZWOJU KAK NAD ŚRODKOWĄ BACHORZĄ

Horyzont wczesny KAK (tj. fazy I i Ha) kojarzony jest - poświadczając fakt genetycznego związku z KFCW - zasadniczo ze środowiskiem gleb czarnych (por. artykuły L. Czerniaka, „Kultura...” oraz L. Czerniaka i M. Szmyt, „Z badań...” - w tymże tomie). Nad środkową Bachorzą cechy ekologiczne odpowiadające tej charakterystyce posiada strefa wschodnia. Niestety, stan rozpoznania uniemożliwia szersze rozwinięcie tej problematyki. Odnotować możemy tu jedynie fakt prawdopodobnej łączności z danym horyzontem materiałów ze stan. 1 w Zarębowie.

Niezmiernie interesująco zarysowuje się problematyka horyzontu wczesnoamforowego w strefie centralnej, gdzie rejestrujemy tak osadnictwo KPOW (na płatach czarnych ziem w okolicach Dobrego), jak i punkt osadniczy wczesnej KAK, konkretnie z fazy Ha (w Dębach, stan. 29). Natomiast strefę zachodnią, zarówno na podstawie wyznaczników ekologicznych, jak też chronologicznych można jednoznacznie wykluczyć z ekumeny wczesnoamforowej.

Horyzont klasyczoamforowy (faza IIb-IIIa) poświadczony jest w strefie centralnej, którą można uznać za jedno z ówczesnych centrów ludności KAK na Kujawach (najbliższą aglomerację KAK obserwujemy wówczas nad środkową Tążywą, por. artykuł P. Chachlikowskiego i J. Czebreszuka, „Badania...” w tymże tomie). Z pozostałych dwóch stref (wschodniej i zachodniej) nie posiadamy bezpośrednich oznak zasiedlenia pochodzących z horyzontu klasycznego KAK. W przypadku strefy wschodniej ich nieobecność może wynikać ze stanu badań, natomiast w strefie zachodniej omawiana sytuacja wiąże się raczej z ówczesnymi preferencjami osadniczo-gospodarczymi ludności KAK, omijającej jeszcze w tym okresie środowiska podobnego typu (por. uwagi wcześniejsze oraz artykuł M. Szmyt, „Z prac...” -w tymże tomie).

Ponadto, co należałoby w tym miejscu przypomnieć, z dwoma pierwszymi horyzontami w strefie centralnej wiązą się wszystkie znane tu nam bardziej trwałe formy osadnictwa KAK (tzn. Dęby, stan. 29, Dobre, stan. 6 i Smarglin, stan. 51).

Zasadniczą zmianą przynosi przełom faz IIa i IIIb. Wówczas to zasiedlona zostaje zachodnia strefa krajobrazowa, a tym samym ludność KAK przełamuje barierę środowisk piaszczysto-czarnoziemnych, wkraczając na tereny czysto piaszczyste. Obecność KAK poprzedzona jest tam jedynie śladami osadnictwa KPL. Obie fazy zasiedlenia różnią się jednak pewnymi istotnymi cechami. Punkty KAK sytuowane są tutaj najczęściej bez wyraźnego związku z tradycją osadniczą KPL (tabela 6), „inicjują” natomiast na wielu stanowiskach proces ich zasiedlenia, kontynuowany później przez różne społeczności z INB czy KL. Ponadto, zważywszy na fakt przewagi na analizowanym terytorium późnych faz KPL (tzn. IV i V), strefa ta rysuje się jako miejsce, gdzie osadnictwo późnej KPL (horyzont późnopucharowy) zostało zastąpione przez osadnictwo KAK z horyzontu późnoamforowego.

Obszar zlewni środkowej Bacherzy daje znaczne możliwości badań nad specyfiką horyzontu późnoamforowego, jaką jest pogłębiająca się synkretyzacja. Właśnie na podstawie materiałów z analizowanego obszaru, zjawisko to po raz pierwszy zauważył T. Wiślański, określając je roboczo terminem „grup mieszanych” (T. Wiślański 1966:80 n.). Autor podkreślił szczególną łatwość w tworzeniu przez KAK struktur synkretycznych z „KCGD”, czego znanym w literaturze przykładem są zespoły typu Oęby-Krzywosądz (3. Czebreszuk 1988). Ostatnie badania w Zarębowie, stan. 21 i Smarglinie, stan. 53 wykazały (w wyrazistej formie) także i inne kierunki synkretyzacji późnej KAK.

Znamienną cechą zespołu z Zarębowa jest jego poligenetyczność⁸. Ujawnia się ona szczególnie na płaszczyźnie technologii ceramiki, gdzie obserwujemy komponenty: „pucharów lejkowatych” (5%), „amfor kulistych” (ponad 20%) oraz „sznurowo-leśny (ok. 55%). W całym zbiorze jest zaledwie niespełna 5% zdobionych fragmentów ceramiki; są to przy tym wątki proste, wyłacznie odciskane (stemplem, paznokciem, palcem, sznurem dwudzielnym), standardowe dla INB.

Najprawdopodobniej z omawianym zespołem cech należy łączyć datę ¹⁴C 1720±45 BC (BIn-1592). Cechy zbieżne z materiałami z Zarębowa stwierdzono także w Podgaju, stan. 32 (P. Chachlikowski, 3. Czebreszuk, „Badania...” - w tymże tomie), co stało się podstawą do wysunięcia hipotezy o istnieniu na Kujawach ok. roku 1800 p.n.e. stylistyki synkretycznej z wyraźnym komponentem epipucharowym, którą roboczo proponuje się określić mianem „podgajsko-zarębowskiej”.

W Smarglinie, stan. 53 odkryto obozowisko, które można datować stylistycznie na przełom faz IIa i IIIb KAK. W zarejestrowanym tam układzie cech należy wydzielić trzy grupy:

- endogenną, w postaci „amforowej” tradycji technologicznej (gt IIIA i IIIB);
- egzogenną, identyfikowaną z KPDz, KC3 lub zespołami synkretycznymi, łączącymi cechy obu tych kultur, w postaci pewnych cech technologii, zdobnictwa radełkowego i niektórych cech makromorfologii oraz
- specyficzną „prześciową”, gdzie cechy dwóch pierwszych grup łączą się w pojedynczych wytworach (np. technologia typu „późnosznurowego” i zdobnictwo „amforowe”).

Zarysowany na omawianym stanowisku układ cech może mieć niebagatelne znaczenie w studiach nad genezą późnoamforowego modelu osadnictwa. Czynnikiem o istotnym znaczeniu dla datowania początku i przebiegu wzmiankowanego procesu może okazać się element późnosznurowy w formie KGJ, „pobudzonej kulturotwórczo” przez KPDz (J. Czebreszuk, „Późny horyzont...” - w tymże tomie).

V. CECHY SZCZEGÓLNE KULTURY SPOŁECZEŃSTW „ŚRODK OWOBACHORSKICH”

. Na zakończenie zwrócimy uwagę na specyficzny rys kultury społeczeństw późnego neolitu i INB nad środkową Bachorza, w którym ludność KAK odegrała pierwszoplanową rolę. Skupimy się aktualnie na centralnej strefie krajobrazowej, a ściślej na jej „węzłowym” fragmencie, który proponujemy nazwać Piaskami Krzywosądzkimi.

Najważniejsze cechy tego rejonu można scharakteryzować następująco:

1. Zajmuje on niewielki obszar o powierzchni ok. 5 km² (od Smarglina na zachodzie do Bodzanowa na wschodzie).

⁸Cecha poligenetyczności jest zjawiskiem obserwowanym w wielu kujawskich zespołach doby INB (por. 3. Czebreszuk, „Późny horyzont...” - w tymże tomie). W przypadku materiałów zarębowskich można jednak wysunąć pewne zastrzeżenia co do zasadności traktowania ich jako zespołu (wynikające z ratowniczej metody badań stanowiska).

2.. Centralnym miejscem Piasków Krzywosądzkich jest rozległe wzniesienie *wydmy* w południowo-wschodniej części wsi Dęby, w znacznej mierze obecnie zniszczone (w partii północnej) bądź zalesione (w partii środkowej i południowej), dostępne zatem obserwacji jedynie w wąskim pasie między tymi partiami. Znajduje się tu m.in. stan. 29. Z tą formą terenową można wiązać szereg informacji archiwalnych (tabela 1). Pierwotnie *wydma* zajmowała obszar ok. 400 arów, wyróżniając się swoją wysokością, uwydatnioną poprzez obniżenie otaczających ją bagien.

3. Na Piaskach Krzywosądzkich obserwujemy bardzo wczesne symptomy złożoności form rozwoju kulturowego, czego dowodzą wyniki ostatnich badań L. Domańskiej w Dębach, stan. 29, których efektem jest odkrycie całkowicie nowego nurtu „protoneolityzacji” Niżu (L. Domańska 1988).

4. Na tym niewielkim obszarze zarejestrowano (jak już wyżej wspomniano) niezwykle bogactwo różnorodnych tradycji kulturowych - szczególnie z późnego neolitu i INB, t.j. późną KPL, KAK, „KCGD”, KCSz w odmianie z wpływami: KGJ lub KPDz (Smarglin, stan. 53), Kultury Chłopice-Vesele (Smarglin, stan. 22, Dęby, stan. 29) i kultury protounietyckiej (Dobre, stan. 6) oraz KI, horyzont trzciniecki i KŁ (z jej horyzontu „inicjalnego” - Narkowo, stan.9)

5. Wymienione komponenty wykazują najczęściej jedną zasadniczą cechę: występują zazwyczaj w układzie niejednorodnym genetycznie - synkretycznym. Prawdopodobnie ujawniają w ten sposób stany kontaktów międzygrupowych, a w efekcie - oierwociny tworzenia się nowych układów kulturowych.

6. Na analizowanej wydmy dokonano ponadto kilku odkryć przedmiotów o hipotetycznie obrzędowej funkcji, zwłaszcza:

- rzeźby glinianej z podobizną głowy ludzkiej (T. Wiślański 1966:111);
- fragmentu bębna glinianego (T. Wiślański 1966:176 n.).

Wymienione wyżej cechy (1-6) wskazują, iż Piaski Krzywosądzkie posiadały szczególne znaczenie w dobie późnego neolitu i INB, które trudno wyjaśnić wyłącznie w kategoriach użytkowych własności owego terytorium. Uważamy, że kluczem do zrozumienia jego funkcji w późnym neolicie, a szczególnie w INB jest symbolotwórczy charakter bliskości „punktu” bifurkacji na Bachorzy zjawiska unikatowego nie tylko w skali Niżu. Miejsce to, zależnie od fluktuacji poziomu wód w dorzeczach Wisły (przez Zgłowiączkę) i Odry (przez jezioro Gopło i Noteć) oscyluje w odległości od 2 do 3 km od centrum Piasków Krzywosądzkich. Można przypuszczać, że wspomniany fenomen był w pradziejach uznawany za szczególnego rodzaju i mocy epifanię: „miejsce rozejścia się wód”, co mogło z kolei mieć konotacje na płaszczyźnie organizacji kontaktów i wymiany wśród społeczności o różnych tradycjach kulturowych: „miejsce rozejścia się dróg”.

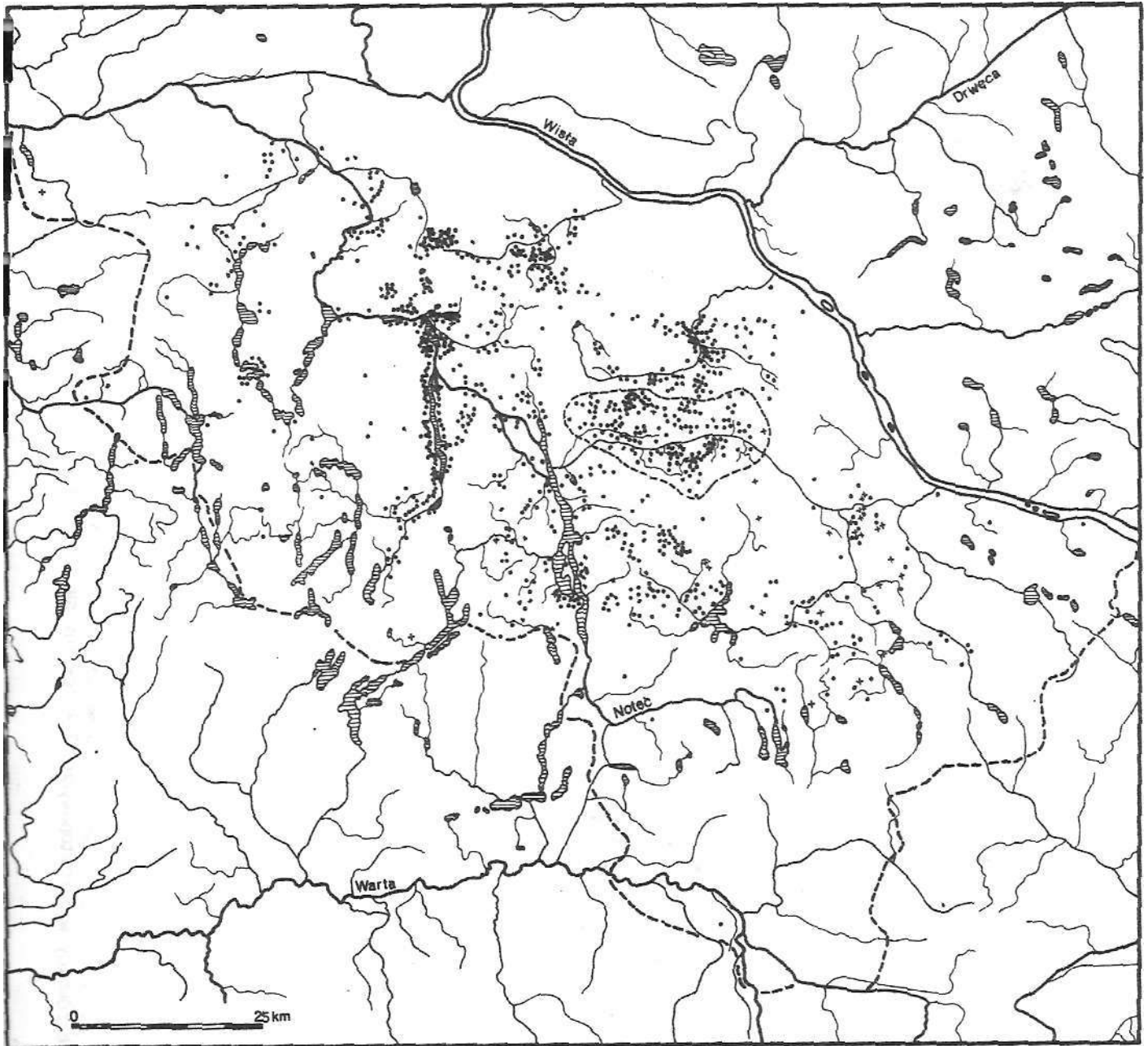
Na zakończenie chcielibyśmy podkreślić jeszcze raz znaczną wagę terenu zlewni środkowej Bachorzy dla problematyki przemian kulturowych na Kujawach szczególnie w późnym neolicie i INB. Usytuowanie w połowie głównego kujawskiego szlaku kontaktów międzygrupowych, jakim była dolina Bachorzy, sprzyjało rozwojowi w tym rejonie wspólnot szczególnie „osmotycznych” kulturowo.

Problematyka tego rodzaju wspólnot, zasygnalizowana tu zjawiskami „grup mieszanych” czy osadnictwa rejonu Piasków Krzywosądzkich powinna stać się głównym przedmiotem przyszłych badań, gdyż - co należy na koniec ponownie podkreślić - aktualny stopień zaawansowania prac terenowych jest całkowicie niezadowolający w kontekście coraz szybciej przebiegających procesów niwelacji, w efekcie intensywnej uprawy tych - lekkich przecież glebowo - terenów.

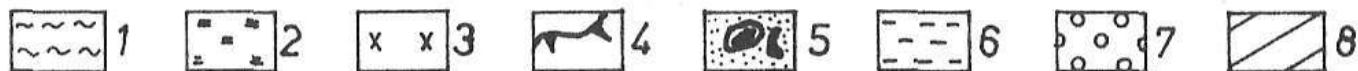
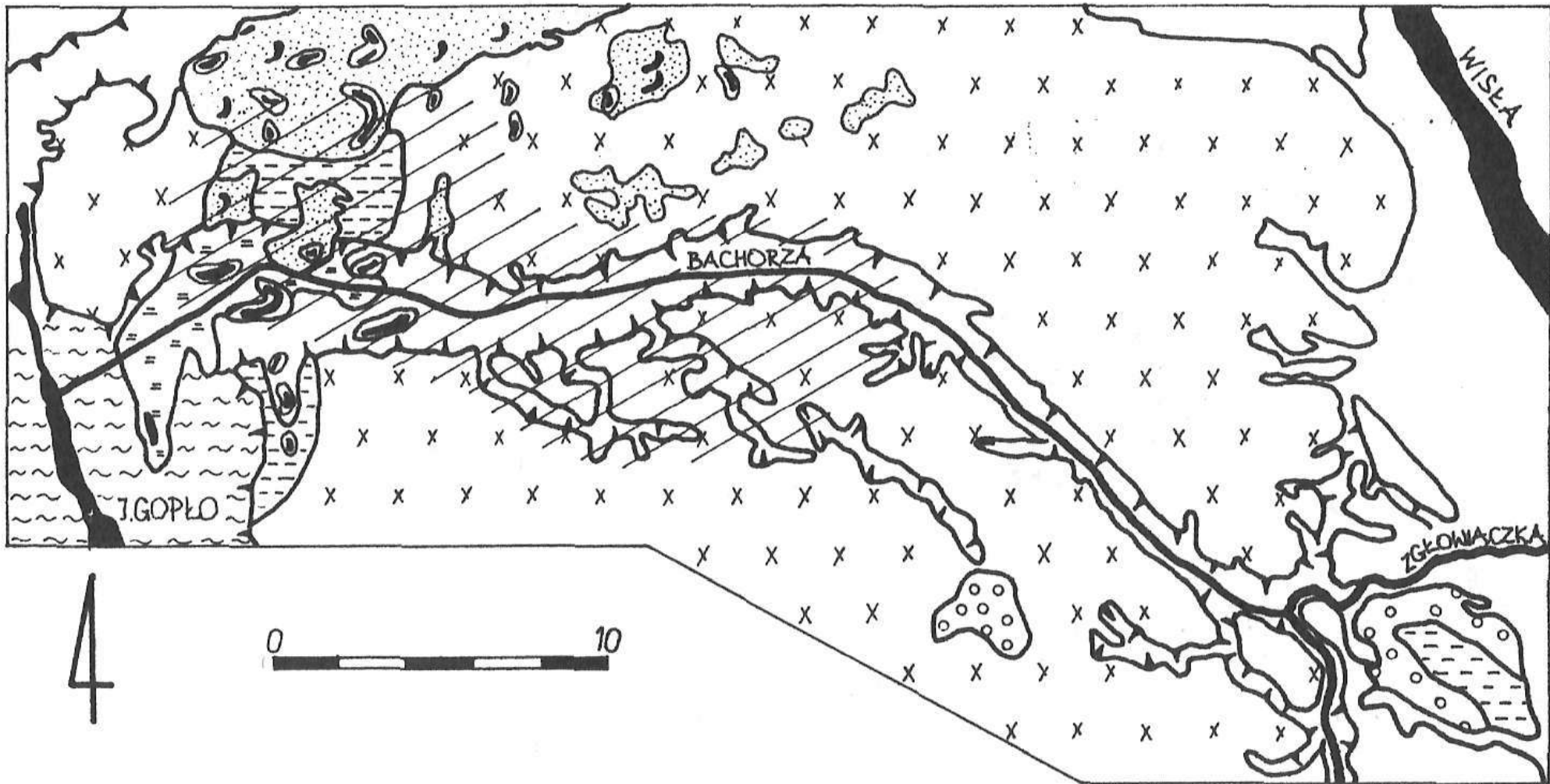
LITERATURA

- n n d r a ł o j ć M.A., K o ś k o A., S z m y t M. (1988): Civilisation des amphores spheriques en Cujavie, „Inventaria Archaeologica”, Fasc. LIX.
- B a k k e r C., V o g e l 3.C., W i ś l a ń s k i T. (1969): TFB and other C 14 dates from Poland, „Helinium”, t. IX, s. 3-27.
- C o f t a - B r o n i e w s k a A. (1988): Metodyka badań regionalnych, (w:) Kontakty pradziejowych społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy, Inowrocław, s. 15-27.
- C z e b r e s z u k J. (1988): „Leśno”-wschodnioeuropejski komponent kulturowy w rozwoju schyłkoweoneolitycznych społeczeństw Kujaw, (w:) Kontakty pradziejowych społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy, Inowrocław, s.185-196.
- C z e r n i a k L. (1980): Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach, Poznań.
- D o m a ń s k a L. (1988): Zagadnienie inicjacji gospodarki wytwórczej na Hiżu w świetle badań na stanowisku Dęby 29, woj. wrocławskie, (w:) Wiśła M dziejach i kulturze Polski, Warszawa (w druku).
- J a ż d ż e w s k i K. (1937): Ślady kultury pucharów dzwonowatych na Kujawach, „Z otchłani wieków”, t.XII, s. 83-91.
- K o m o r o w s k i P. (1959): Osada wydymowa kultury ceramiki wstęgowej rytej w miejscowości Krzywosądz, pow. Nieszawa, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXVI, s. 56-59.
- K o ś k o A. (1979): Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu, Poznań.
- B o s i e r o w i c z A. (1973): (red.) Mapa gleb Polski, Warszawa.
- N o w a c z y k B. (1986): Wiek wydym w Polsce, Poznań.
- P i e s z y k o w a M.(1956): Nabytki Działu Przedhistorycznego Muzeum Wielkopolskiego w latach 1933-1937, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t.VI, s. 162-223.
- P r i n k e D., W e b e r A. (1982): Konary, gm. Dąbrowa Biskupia, woj. bydgoszcz, stan. 6A-6B, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. XXXIV, s. 25-51.
- P r u s i n k i e w i c z Z. (1973): Gleby, (w:) Województwo bydgoskie. Kraj-obraz, dzieje, kultura, gospodarka, Poznań, s. 47-57.

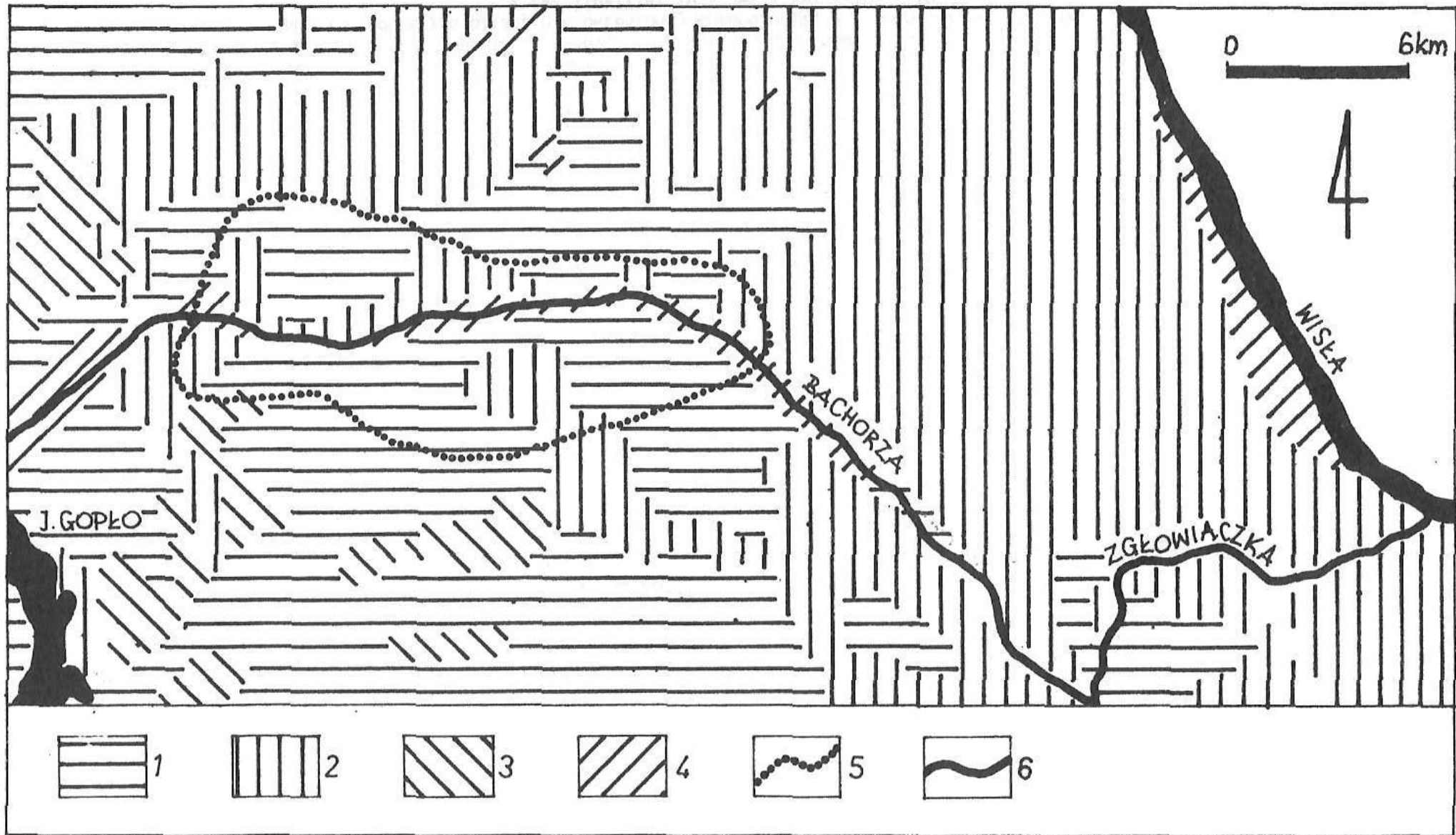
- W i ś l a ń s k i T. (1966): Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej, Wrocław-Warszawa-Kraków; (1969): Podstawy gospodarcze plemion neolitycznych w Polsce północno-zachodniej, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- W i ś n i e w s k i E. (1974): Dolina Bachorzy - problem jej genezy i znaczenie w okresie wczesnośredniowiecznym, „Przegląd Geograficzny”, t.XLVI, z. 4, s, 263-282.

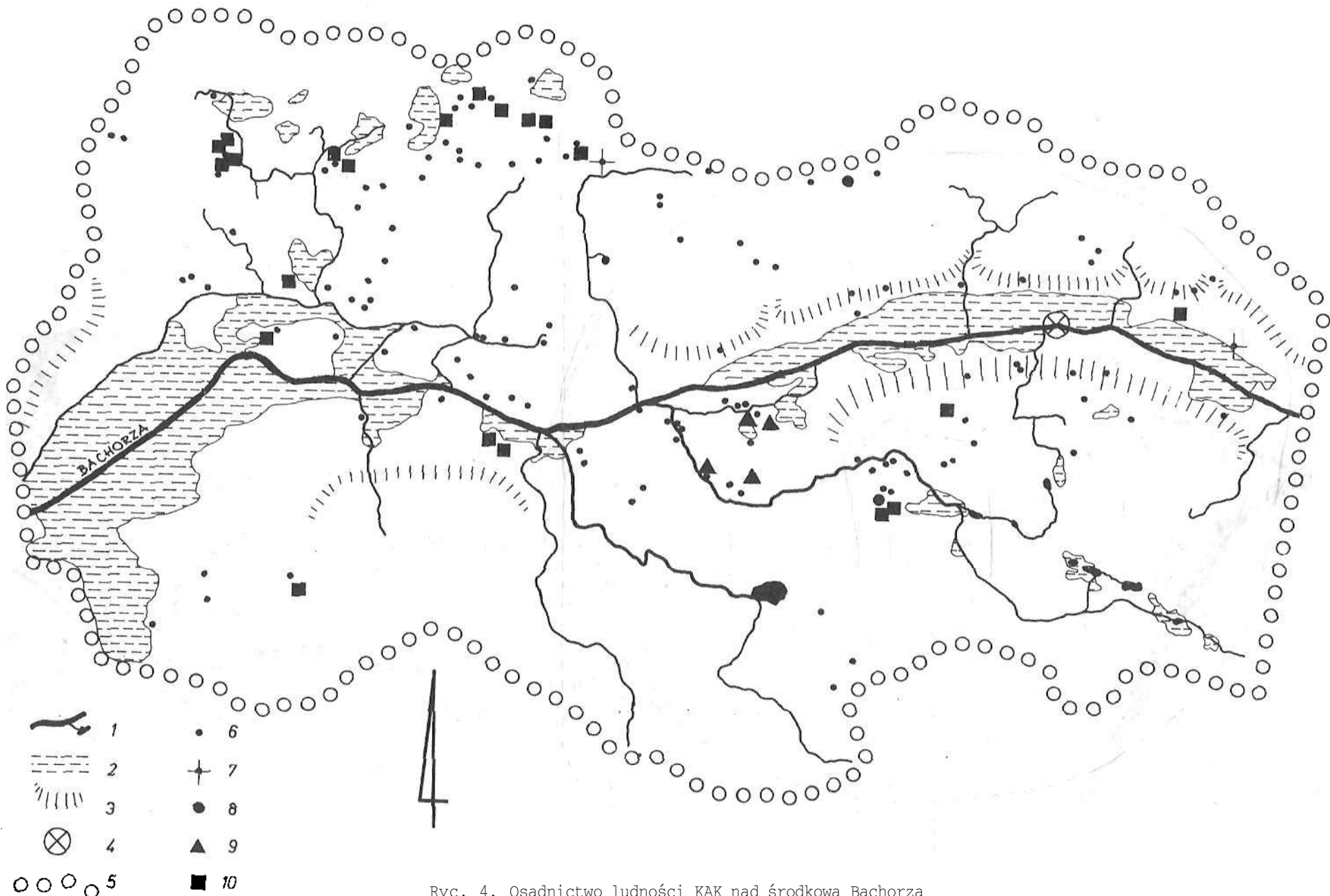
Ryc. 1. Skupisko osadnictwa KAK nad środkową Bachorza na tle kujawskiej aglomeracji tej kultury

Ryc. 2. Zlewnia Bachorza. Budowa geomorfologiczna wg M. Sienkiewicza (b.r.) - wersja uproszczona
 1 - jeziorne terasy aluwialne; 2 - równiny biogeniczne; 3 - wysoczyznę morenową płaską; 4 - krawędzie rynien; 5 - równiny piasków eolicznych z wydrami; 6 - erozyjne równiny wód roztopowych; 7 - równiny sandrowe; 8 - obszar objęty opracowaniem

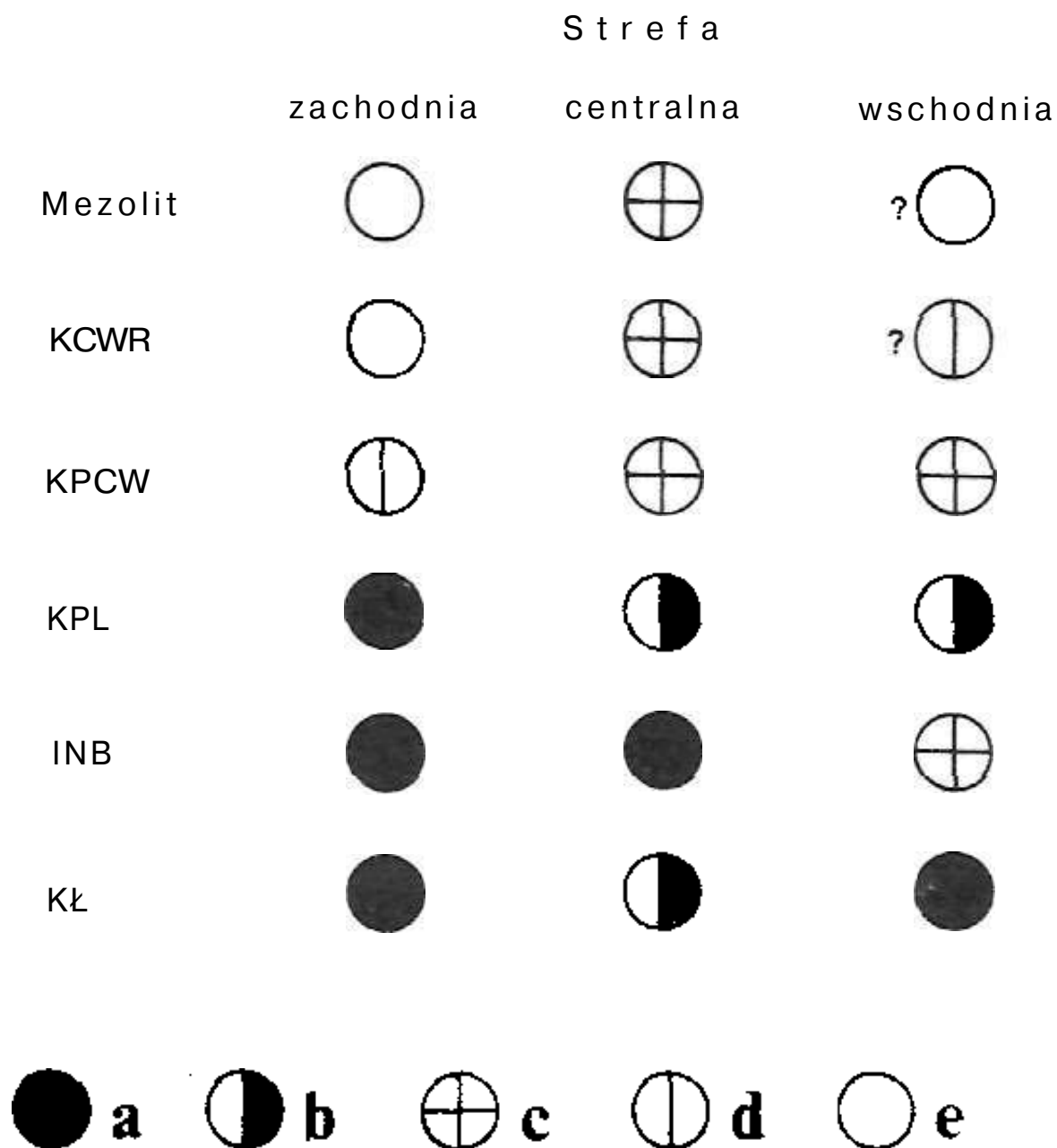

Ryc. 3. Zlewnia Bachorza. Typy gleb wg A. Musierowicza 1973 - wersja uproszczona
 1-czarne ziemie; 2 - bielice; 3 - gleby brunatne; 4 - mady; 5 - zasięg obszaru objęty opracowaniem; 6 - ciek

Ryc. 4. Osadnictwo ludności KAK nad środkową Bachorza

1 - cieki; 2 - tereny podmokłe; 3 - wyraźne stoki doliny; 4 - najwyżej położone miejsce n.p.m. na dnie doliny; 5 - granica obszaru objętego opracowaniem; 6 - punkt osadniczy o bliżej nie określonej chronologii; 7 - cmentarzysko; 8 - punkt osadniczy z faz I-IIa; 9 - jw. z faz IIb-IIIa; 10 - jw. z faz IIIb-„IIIc”

Ryc. 5. Relacje punktów osadniczych KAK i innych zjawisk kulturowych z epoki kamienia i brązu w poszczególnych strefach* krajobrazowo-ekologicznych nad środkową Bachorzą
 a - wyraźna przewaga nad KAK; b - przybliżona równowaga z KAK; c - przewaga KAK; d - wyraźna przewaga KAK; e - brak danych (tj. nie-KAK) punktów osadniczych